

GISSLARBO NORRA HAMMARE

Arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning vid hammarlämningen L2004:6325, Gisslarbo, Köpings kommun, Västmanlands län

ÅSA BERGER

Rapporter från Arkeologikonsult 2020:3393

ARKEOLOGIKONSULT
Optimusvägen 14
194 34 Upplands Väsby
Tel: 08-590 840 41

www.arkeologikonsult.se

OMSLAGSBILD: Undersökningsområdet vid Gisslarboån med såggrunden och dammvallen.
Foto från söder. Spridningstillstånd från Lantmäteriet med ärendenummer LM2020/026092.

ALLMÄNT KARTMATERIAL:

Fastighetskartan: © Lantmäteriet Dnr: 50007066_140003
Terrängkartan, samt GSD-Översiktskartan: Lantmäteriet (CC0)

© Arkeologikonsult 2020

Upphovsrätt, där inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC BY.
Villkor finns tillgänglig på <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>

GISSLARBO NORRA HAMMARE

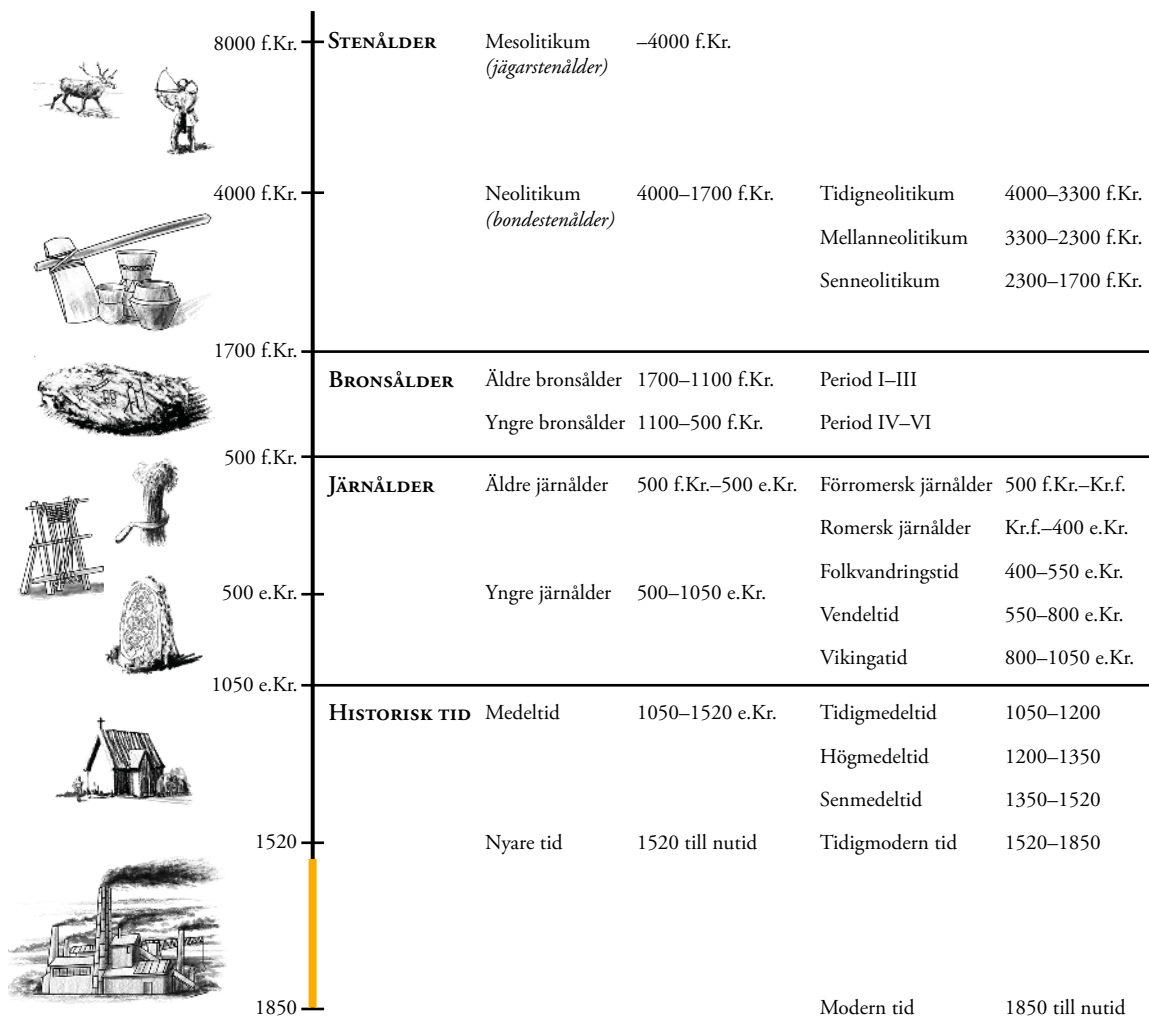
Arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning vid hammarlämningen L2004:6325, Gisslarbo, Köpings kommun, Västmanlands län

ÅSA BERGER

Rapporter från Arkeologikonsult 2020:3393

ARKEOLOGISK PERIODINDELNING

ANTIKVARISK BEDÖMNING

Antikvarisk bedömning anger hur man enligt kulturmiljölagen (1988:950), och till viss del även skogsvårdslagen (1979:429), bedömt lämningen och dess eventuella lagskydd vid registreringstillfället. Den slutgiltiga bedömningen görs alltid av Länsstyrelsen.

Fornlämning är en lämning som omfattas av skydd enligt kulturmiljölagen. För att en lämning ska kunna bedömas som fornlämning krävs att den tillkommit före 1850, är en lämning efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergiven. Det är förbjudet att utan tillstånd från länsstyrelsen rubba, ta bort, gräva ut eller på annat sätt ändra eller skada en fast fornlämning.

Möjlig fornlämning innebär att man vid registreringstillfället inte kunnat ta ställning till om lämningen är en fornlämning

eller inte. Lämningen måste vara bekräftad i fält. Möjlig fornlämning kan även anges för en lämning som har undersökts i samband med en arkeologisk undersökning, men där man inte fastställt lämningens utbredning.

Övrig kulturhistorisk lämning används för kulturhistoriska lämningar som har tillkommit efter 1850, men som ändå anses ha ett antikvariskt värde. Bedömningen används även för vissa lämningar som inte uppvisar fysiska spår, till exempel fyndplats eller plats med tradition.

Ingen antikvarisk bedömning används för lämningar som blivit helt borttagna genom en arkeologisk undersökning eller förstörda. Inget skydd enligt kulturmiljölagen kvarstår. Lämningar som endast är kända via kartmaterial, skriftlig eller muntlig källa och inte har kunnat återfinnas i fält, kan inte heller ha en antikvarisk bedömning.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

SAMMANFATTNING.....	7
INLEDNING	7
SYFTE OCH METOD.....	8
TOPOGRAFI OCH FORNLÄMNINGSMILJÖ.....	8
GISSLARBO NORRA HAMMARE	8
ÄLDRE KARTOR	13
RESULTAT	19
Sågen	23
AVSLUTNING	24
REFERENSER	26
Litteratur	26
Otryckta källor.....	26
Äldre kartor	26
Övriga kartor	26
ADMINISTRATIVA UPPGIFTER.....	27
BILAGOR	28
Bilaga 1. Kontexttabell.....	28
Bilaga 2. Provgropar.....	29

Figur 1. Platsen för den arkeologiska undersökningen i Gisslarbo. Mot bakgrund av Terrängkartan, skala 1:50 000

SAMMANFATTNING

Arkeologikonsult har utfört en arkeologisk undersökning i samband med att Mälarenergi AB anlagt en passage för lekande fisk förbi ett vandringshinder i Gisslarboån. I det aktuella området finns Gisslarbo Norra hammare, en hammarsmedja som är känd sedan 1500-talets slut. Vid schaktningsarbetet påträffades grunden till en vattendriven såg

som är känd från kartor från 1700- och 1800-talet. Sågen var sannolikt i bruk fram till 1850-talet då ett nytt, stort sågverk anlades cirka 250 meter nedströms. Byggnaden stod kvar till mitten av 1900-talet då den revs och fylldes upp med rivningsmassor från kringliggande byggnader.

INLEDNING

I samband med att Mälarenergi AB anlade en fauna-passage vid en utskovsdamm vid Gisslarbo kraftverk i Gisslarboån (figur 1) utförde Arkeologikonsult en arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning (Lst dnr 431-2784-2020). Arbetet utfördes inom området för den registrerade fornlämningen Gisslarbo Norra hammare (L2004:6325).

Åtgärderna bestod av schaktning på den östra sidan av vattendraget. Målet var att skapa ett slingrande och bäckliknade omlöp förbi vandringshindret för att fisken skulle kunna nå lekplatser uppströms dämnet. Schaktningsövervakningen genomfördes mellan 18 och 30 juni 2020.

Figur 2. Den aktuella undersökningsytan innan arbetet vidtog. Foto från söder.

SYFTE OCH METOD

Syftet med undersökningen var att med ett vetenskapligt arbetssätt dokumentera de delar av fornlämningen som berördes av åtgärderna. Undersökningen skulle klargöra fornlämningens utbredning och omfattning inom schakten. En bedömning av påträffade anläggningar och fynd avseende karaktär, mängd och bevarandegrad skulle göras. Lämningen skulle preliminärt tolkas och dateras. Om möjligt skulle prover tas för ¹⁴C-datering av de äldsta lagren.

En arkeolog deltog vid schaktning i de delar som bedömdes som relevanta. Kallmurade partier vid ån, påträffade anläggningar och undersökta ytor mättes in, beskrevs och fotograferades. Inga lager lämpliga för provtagning påträffades.

TOPOGRAFI OCH FORNLÄMNINGSMILJÖ

Det aktuella området ligger vid Gisslarboån, strax norr om Kolsva i Köpings kommun. Gisslarboån är cirka 6 km lång och rinner från sjön Lillsvan i norr och mynnar ut i Hedströmmen i söder. Arbetsområdet på åns östra sida bestod av anlagd gräsmatta i en svag slänt mot väster. På åns västra sida ligger den byggnad som inrymde hammarsmedjan ända fram till 1963 (figur 3).

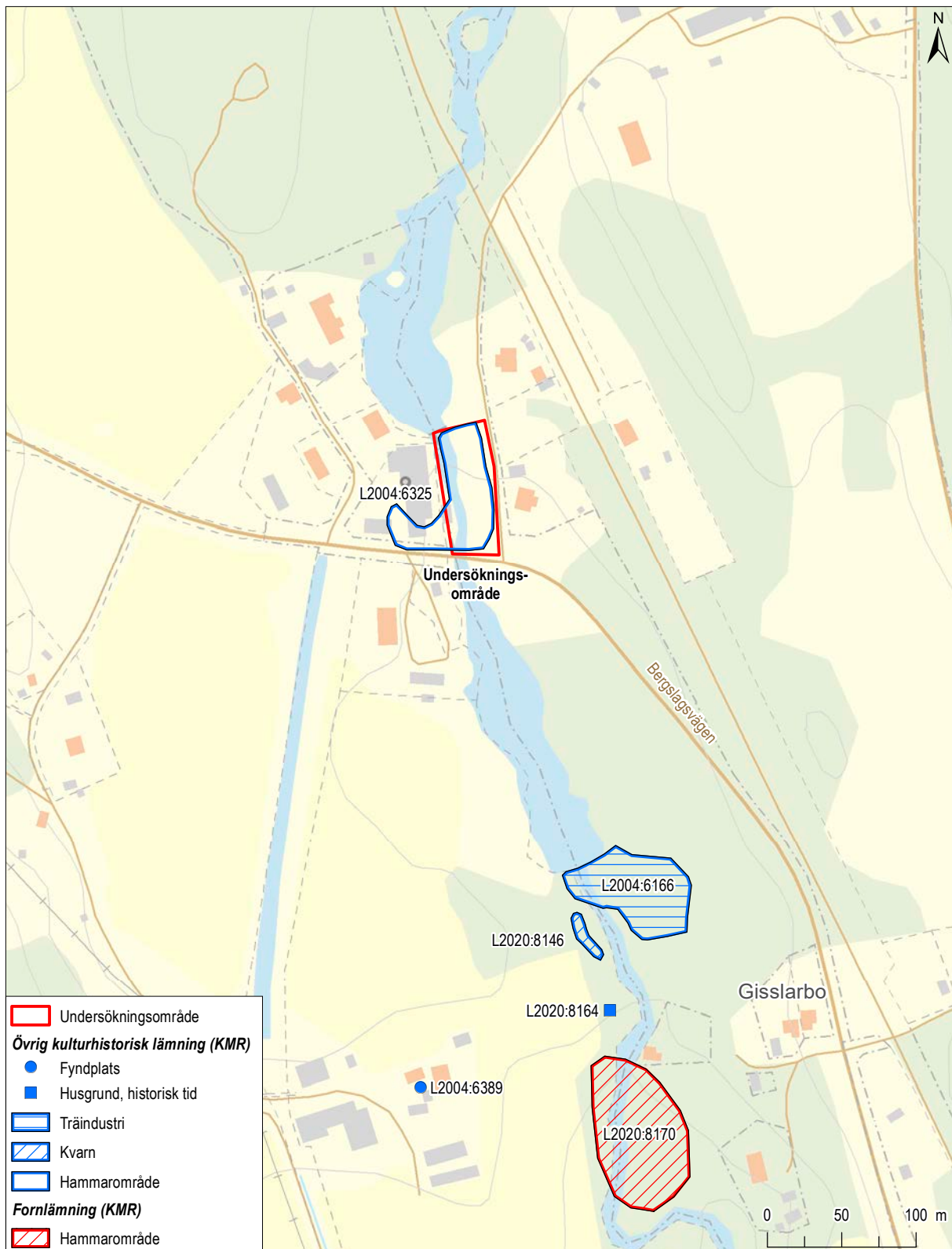
Vattenkraften i ån har utnyttjats för hammare och kvarnar sedan 1500-talet. Det aktuella arbetet utfördes inom fornlämningen Gisslarbo Norra Hammare (L2004:6325). Denna beskrivs i Kulturmiljö-

registret som en hammarsmedja, en fördämning och slaggförekomster inom ett 90x70 meter stort område. Knappt 500 meter söder om det nu aktuella området ligger Gisslarbo Nedre hammare (L2020:8170) med rester av en hammarsmedja och en dammvall. Mellan de båda hammarsmedjorna finns också en såglämning med dammvall (L2004:6166), en kvarnlämning (L2020:8146) och grunden till en smedja (L2020:8164). På åkrarna kring Gisslarbo gård, väster om ån, har man funnit tre stenyxor (L2004:6389) (figur 3). I närområdet finns också ett flertal registrerade stenåldersboplatser.

GISSLARBO NORRA HAMMARE

Gisslarbo Norra hammare, eller Gisslarbo Övre som den också har kallats, anlades 1581 av en hammarsmed från Gisslarbo Nedre hammare vid namn Nils Olsson. Den nedre hammaren hade anlagts redan kring 1547. Efter en brand i smedjan fick Nils Olsson skattefrihet i två år, 1586 och 1587. 1589 sålde han smedjan till hammarsmeden Ragnvald från Gisslarbo Nedre hammare och den gick därefter under namnet ”Ragnvalds hammare i Gisslarbo”. Smedjan låg på mark som tillhörde ett närliggande skatteturp och arrendet betalades genom att markägaren fick använda hammarsmedjan för eget bruk ett par dagar per år (Björnånger 1987, Kvist 2019).

Kring 1614 totalförstördes hammarsmedjan, troligen av en kraftig vårflood. Även Nedre hammaren förstördes vid denna tid. 1625 lät borgmästaren i Köping, Mats Nilsson, återuppbygga smedjan med två härdar och en hammare. Den ojämna vattentillgången gjorde att smedjan bara kunde vara i drift tre fjärdedelar av året. Tio år senare hade smedjan tagits över av Köpingsborgaren Hartwik Säwenbom. Efter honom kom hammaren att kallas ”Hartwiks hammare” långt in på 1800-talet (Björnånger 1987, Kvist 2019).

Figur 3. Undersökningsområdet samt aktuella lämningar enligt Kulturmiljöregistret (KMR). Mot bakgrund av Fastighetskartan, skala 1:4 000.

Figur 4. Knipphammarsmedja i Karlholm, Uppland. Akvarell av Ferdinand Boberg. Källa: Tekniska museet, bildID TEKA0105553. Public Domain 1.0.

I början på 1670-talet köptes "Hartwiks hammare" av ägaren till Uttersbergs bruk, Johan Utterklo. Hammaren kan från och med denna tid betraktas som ingående i ett bruk. Vid Utterklos död överogs hammaren av hans avlägsna släkting, Mårten Reenstierna, som i sin tur lämnade den vidare till sin syster Anna Maria, gift Schönström och senare Diurclou. Därefter följde en stor mängd olika ägare genom arv och försäljning (Kvist 2019).

Vid mitten av 1700-talet börjar man smida plåt vid Gisslarbo Norra bruk. Detta innebar att man behövde mer vattenkraft. Man ansökte därför om att få höja dammen några decimeter vilket inte mottogs väl av bönderna som hade sina åkrar uppströms. De oroade sig för att deras marker skulle översvämmas.

Man kompromissade genom att sätta upp ett riktmärke och när vattnet gick över märket skulle mer vatten släppas genom dammen. Bruksägarna var dock ofta för sena med att öppna upp luckorna och bönderna var missnöjda (Kvist 2019).

År 1834 bestod Norra Gisslarbo bruks personalstyrka av två smeder, 12 dagsverkare och 12 landbönder. Vid bruket fanns en smedja, ett manufakturverk, där man bland annat smidde plåtar och spik, ett lantbruk och en kvarn. Smidesrätten, alltså den mängd järn man hade statens tillåtelse att tillverka, uppgick år 1841 till 1305 skeppund/år (196 ton). Vid samma tid hade Nedre hammaren 1091 skeppund/år (164 ton) i smidesrätt (Kvist 2019).

Under 1800-talet genomgick den svenska järnindustrin en stor förändring. 1846 släpptes stångjärns-smidet fritt och den reglering som funnits sedan 1700-talet togs bort helt. Många hammarsmedjor var små och arbetade med samma metoder som de gjort sedan 1300-talet. För att möta konkurrensen från utlandet behövde man effektivisera arbetet och höja kvaliteten på stångjärnet. Hyttor och smedjor började därför slås samman till större enheter. Den svenska järnindustriens intresseorganisation, Jernkontoret, arbetade för att förbättra det svenska träkolssmidets kvalitet. Den engelska lancashire-metoden som baserades på stenkolk kunde efter en tid anpassas till svenska förhållanden med träkol och infördes med start 1845 (Jernkontoret).

Från och med år 1850 slås Gisslarbo Norra och Gisslarbo Nedre bruk samman till ett med namnet Gisslarbo bruk i och med att båda köps upp av Carl Erik Kihlstedt. Det är osäkert om hammarsmidet

fortfarande pågick vid Gisslarbo Nedre efter sammanslagningen men det förekom manufaktursmide (Kvist 2019). Manufaktursmide innebär tillverkning av bruksföremål, till exempel, yxor, liar, hammare eller liknande, med ett slags mellanting mellan hantverk och utvecklad fabriksdrift (SAOB).

Kihlstedt säljer redan år 1855 hela bruket med underlydande ägor till bruksägaren på Riddarhyttan, Carl Johan Ohlsson. Vid denna tid var Gisslarbo Bruk mycket omfattande. Egendomar fanns i både Åkerbo och Skinnskattebergs härad, utspritt i socknarna Malma, Hed, Odensvi och Gunnilbo. Norra Gisslarbo tillverkade 1 305 skeppund (cirka 222 ton) järn per år och där fanns förutom hammarsmedjan en spikhammare med ässja till husbehov, en manufakturmedja vid Nedre Gisslarbo med två ässjor och en hammare, Gisslarbo kvarn med tre par stenar samt Gisslarbo såg. Allt detta drevs av tillhörande dammar och vattenfall (Kvist 2019).

Figur 5. Järnstämpel från Gisslarbo bruk. Enligt svensk lag skulle allt stångjärn märkas. Källa: Västmanlands läns museum, okänd fotograf. Bildid: Vlm-E 1522. Public Domain 1.0.

Figur 6. Smedjan i Gisslarbo elektrifierades 1914. Röjning för Gisslarbo Kraftstation 1913. Personerna på bilden är ingenjör Andersson med portfölj samt direktör Falkman. Källa: Tekniska museet, foto Kurt Mårtzell. Bildid: TEKA0147411. Public Domain 1.0.

År 1884 inför man lancashiremetoden i Gisslarbo vilket ökar produktionen väsentligt. Allt smide inom Riddarhyttebolaget sker nu här. Kring smedjan växte ett helt brukssamhälle fram. Vid sekelskiftet 1900 arbetade hela 84 man i smedjan (Kvist, manus). De hade yrkestitlar som smidesmästare, mästersed, hjälpsmed, rätarmästare, valsverksarbetare, värmare, smältare, klensmed, järnbärare, kantsågare, styckvägare, koldragare och hopslagare. Det fanns också flera bokhållare och bokförare. Alla dessa hade familjer och i flera fall drängar och pigor. Dessutom fanns personer som arbetade på bruksägarens herrgård, bland annat mejerska, kusk och trädgårdsmästare. Vid denna tid måste det ha myllrat av folk i Gisslarbo.

1914 bygger man en kraftstation för att säkra tillgången på el. I samband med detta bygger man också om och moderniserar den gamla smedjan. Den 31 maj 1963 läggs Gisslarbo Norra hammare ned för gott (Kvist, manus).

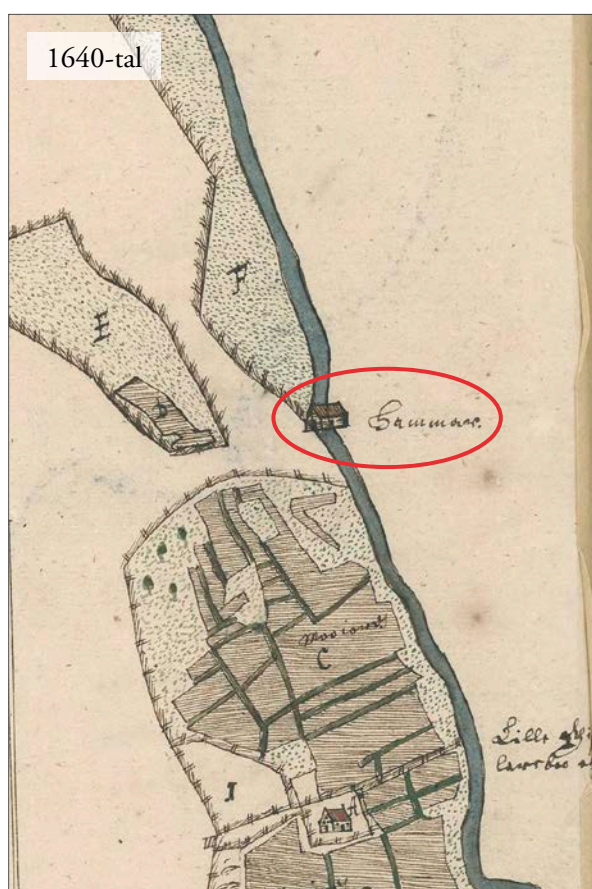

Figur 7. Arbeta i lancshiresmedjan vid Gisslarbo. Smederna bär fortfarande traditionell klädsel med långskjorta och träskor. Okänt årtal. Källa: Nordiska museet, foto Karl Heinz Hernried. Bildid: NMA.0030854. CC BY-NC-ND.

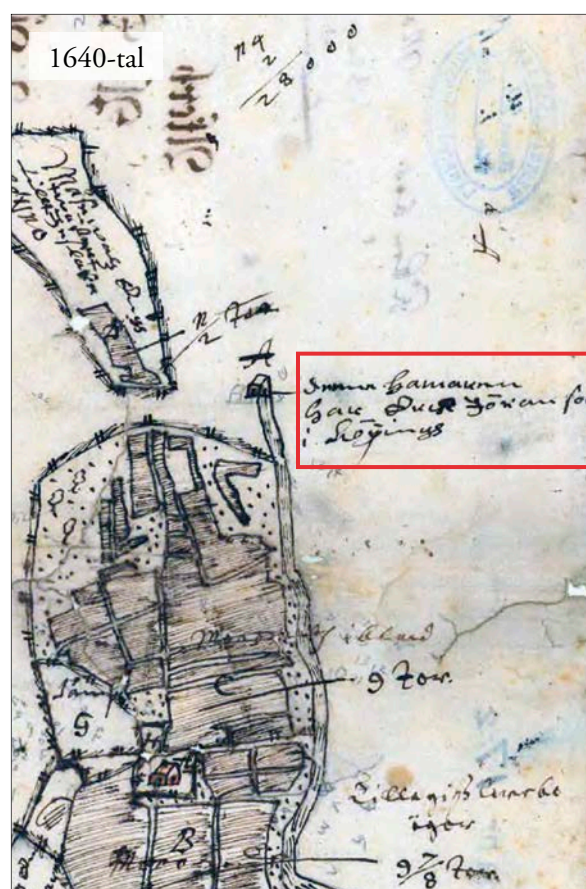
ÄLDRE KARTOR

Den äldsta kartan över området är från 1640-talet och visar förhållandena väster om ån (figur 8). Längst i norr har hammaren markerats med en byggnad tvärs över ån och texten "hammar". På konceptkartan, den skiss som lantmätaren gjorde i fält, finns en del information som inte följt med till den färdiga versionen (figur 9). Vid hammaren finns texten "dena hamaren har Erik[?] Jöranson i Köpingh". Förnamnet är svårläst. Konceptkartan uppges i Lantmäterimyndighetens arkiv vara från

1652. I Riksarkivets databas över Sveriges äldsta storskaliga kartor är den dock daterad till 1640-talet, precis som den slutgiltiga versionen. Givetvis har skissen tillkommit innan slutprodukten men varför samma karta getts olika dateringar i de olika arkiven är oklart. Sannolikt har det att göra med att lantmätaren som ritat kartan, Johan Åkesson, avled 1652. Detta innebär att kartan kan ha tillkommit ända fram till detta år. De äldsta kartorna är sällan daterade och brukar antas ha ritats under 1640-talet.

Figur 8. På den äldsta kartan över Gisslarbo, från 1640-talet, har hammaren markerats med en byggnad tvärs över ån. Källa: Riksarkivet, aktbeteckning: T3:96-97.

Figur 9. På den så kallade konceptkartan, lantmätarens skiss till kartan i figur 8, finns information om att en Erik Jöransson från Köping äger hammaren. Källa: Lantmäterimyndigheten, aktbeteckning: 19-kos-17.

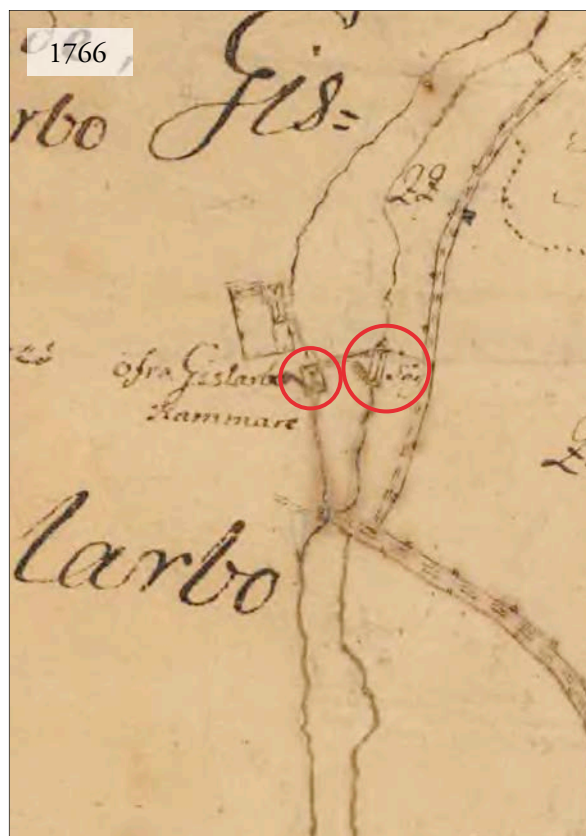

Figur 10. 1681 års karta över Gisslarbo visar hammaren och en kvarn utmed ån (vid siffran 3). Källa: Lantmäteristyrelsen, aktbeteckning T9:13.

På en geometrisk avmätning från 1681 har Gisslarbo Norra hammare markerats med en byggnad med ett vattenhjul tvärs över ån (figur 10). Bron över ån, strax söder om hammaren, har i princip samma läge som idag. Längre söder ut finns en kvarn som uppges tillhöra skatteturpet "Gisslarboda". Kvarnen är enligt karttexten en så kallad skvaltkvarn vilket innebar att den hade ett horisontellt placerat hjul som direkt drev kvarnstenen. Kartan har inte kunnat rektifieras.

Sockenkartan över Malma och Bro socknar från 1688 visar en hammarsymbol och texten "Norhamer" direkt norr om bron över Gisslarboån.

På 1766 års karta över Kolsva Östra, även denna en konceptkarta, finns dammvallen markerad vid hammarsmedjan som ritats som en byggnad med en hammarsymbol på åns västra sida (figur 11). Mitt emot hammarsmedjan ligger en såg. Ytterligare några byggnader har markerats direkt norr om smedjan. Vilken funktion dessa har uppges inte.

Figur 11. Konceptkarta över Gisslarbo år 1766 med hammarsmedja (till vänster), såg (till höger). Källa: Lantmäterimyndigheten, aktbeteckning: 19-kos-74.

År 1782 upprättades en karta över "Strömfallen ifrån Badstufallet neder till Dammen vid Norra Gisslarbo Bruks Hammar Smedja" (figur 12). Kartan anger den totala fallhöjden under den drygt 300 meter långa sträckan till 5 alnar och 9 decimaltum vilket motsvarar cirka 3,20 meter. På kartan finns hammarsmedjan på åns västra sida och sågen på dess östra. I området väster om smedjan finns ytterligare byggnader, ett kolhus längst i söder och väster om detta smedstugor där smederna bodde. Norr om dessa finns ytterligare byggnader men texten är oläslig. Det bör dock röra sig om Gisslarbo bruks gård. Drygt 100 meter norrut finns ytterligare en dammvall markerad och invid denna, utmed åns östra strand, en konstruktion som benämns "åhlhus". Ett ålhus, även kallad ålkista, är ett fast fiskeredskap i strömmande vatten med en ränna som leder ålarna in i en bur (Wikipedia) (figur 13). Strax nedanför den övre dammvallen finns en byggnad märkt klen-smedja.

Figur 12. Karta från 1782 som visar strömfallet vid Norra Gisslarbo bruk. Förutom hammarsmedjan (till vänster) och sågen (till höger) invid ån finns också ett fast fiskeredskap, ett så kallat ålhus, längst i norr. Väster om smedjan finns kolhus och smedernas bostäder. Källa: Lantmäterimyndigheten, aktbeteckning: 19-kos-87. Skala 1:2000.

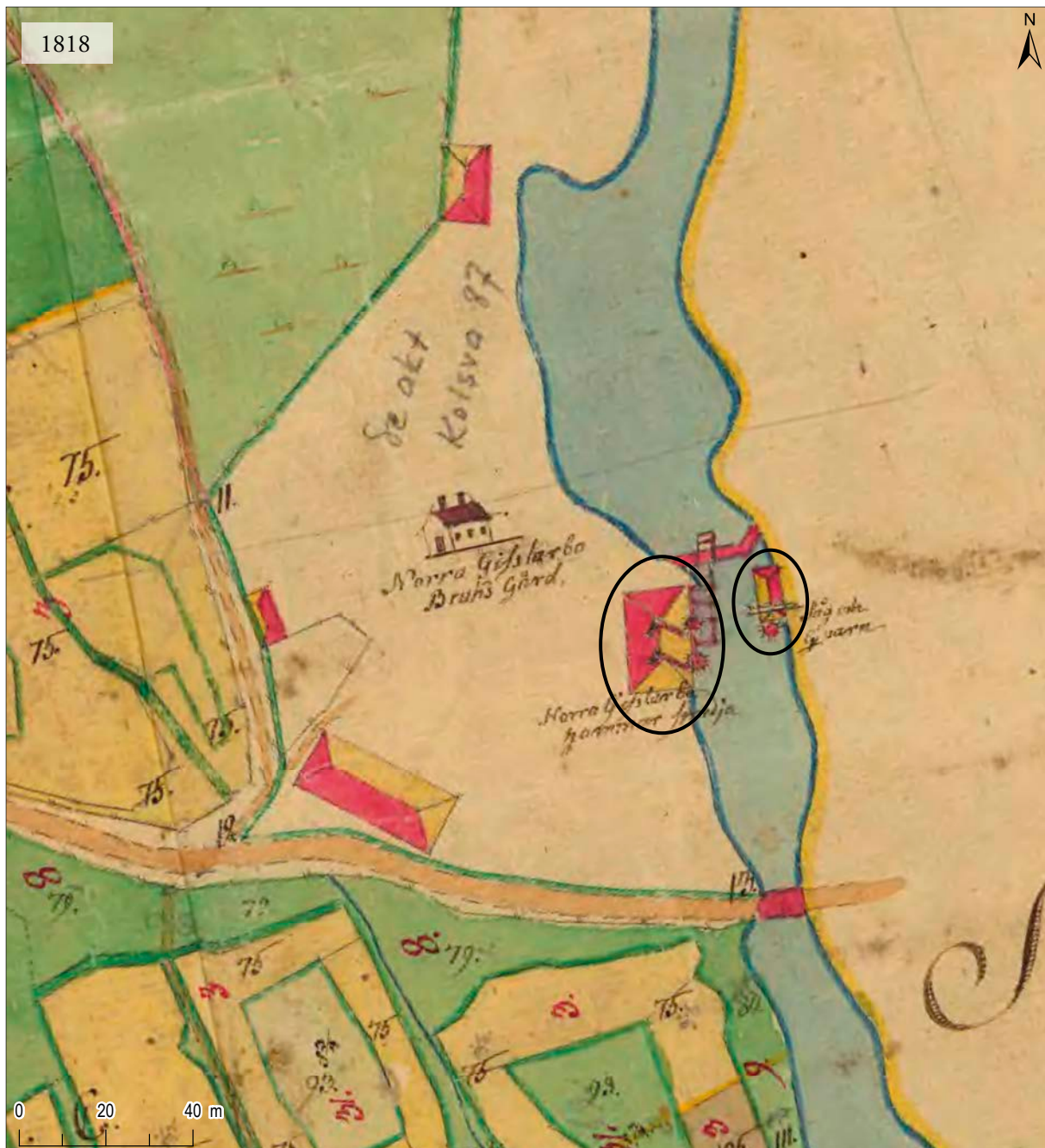
Figur 13. Fast fiskeredskap, så kallat ålhus, vid Haverö strömmar, vid Ljungans utlopp i Kyrksjön, Ånge kommun, Medelpad. CC 0.

Figur 14. På kartan från 1783 har hammarsmedjan och sågen markerats med symboler i form av just en hammare (till vänster) och en såg (till höger). Källa: Lantmäterimyndigheten, aktbeteckning: 19-kos-76. Skala 1:1 500.

På kartan över Gisslarbo från 1783 finns ingen byggnad för smedjan utritad utan hammaren markeras bara med en stor hammarsymbol och texten "Norra Gisslarbo Stångjerns Hamare" (figur 14). Mitt emot hammaren ligger sågen som markerats med en

sågsymbol. Direkt norr om dessa finns dammvallen och till höger vad som verkar vara en ränna som leder vattnet till sågen. Även på denna karta har den övre dammvallen och ålhuset markerats.

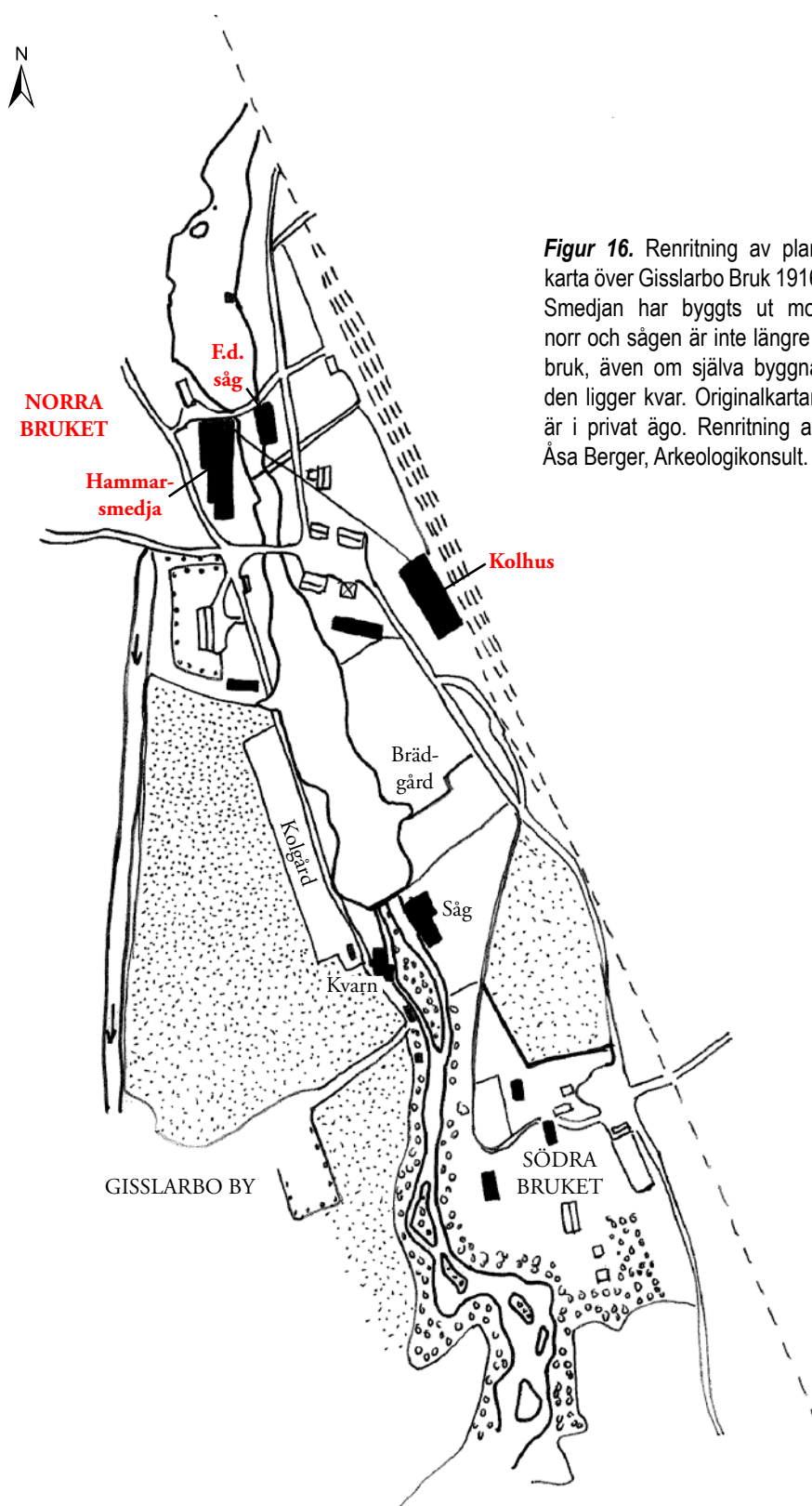
Figur 15. Hammarsmedjan med två vattenhjul och två hammare på västra sidan av ån samt såg och kvarn på den östra på kartan från 1818. Källa: Lantmäterimyndigheten, aktbeteckning: 19-kos-135. Skala 1:1500.

Enskifteskartan över Gisslarbo från 1818 är mycket detaljerad (figur 15). Här ser man hammarsmedjan med sina två vattenhjul och hammare på åns västra sida. På östra sidan finns en byggnad som beskrivs

som såg och kvarn. Detta är enda uppgiften om att det funnits en kvarn i hammarområdet. I området väster om hammarsmedjan ligger Gisslarbo bruks gård.

På en plankarta över Gisslarbo från 1916 har smedjan byggts ut mot söder och flera mindre byggnader har tillkommit på åns östra sida. Över området löper en linbana för transport av kol från kolhuset vid järnvägen in till hammarens norra del. Byggnaden

där sågen tidigare funnits ligger kvar men det framgår inte vilken funktion den har. Kartan ägs av en privatperson och har renritats för denna rapport (figur 16).

Figur 16. Renritning av plankarta över Gisslarbo Bruk 1916. Smedjan har byggts ut mot norr och sågen är inte längre i bruk, även om själva byggnaden ligger kvar. Originalkartan är i privat ägo. Renritning av Åsa Berger, Arkeologikonsult.

RESULTAT

Inledningsvis banades en drygt 400 m² stor yta direkt öster om Gisslarboån av ned till cirka 1 meters djup (figur 17). Inom hela ytan fanns påförda massor bestående av jord, grus, slagg, kol, kolstybb, tegel och diverse järnskrot. Materialet var en blandning av rivningsmassor från bostadshus och industribyggnader samt avfall från produktionen vid hammarsmedjan, bland annat stora mängder spik. Ytterst lite hushållssopor i form av djurben och porslin påträffades.

Ett 3,0x1,7 meter stort och 0,80 meter högt stenfundament (101) påträffades vid avbaningen (figur 18). Detta låg på de påförda massorna och bör ha tillkommit relativt sent. Fundamentet avlägsnades i samband med schaktningen. I södra delen av ytan påträffades två små fundament av betong och sten (102, 103) som utgjort grunden till en stuga som finns på flygfoton från 1950-talet.

Efter att avbaningen avslutats grävdes fyra provgropar (1–4) för att avgöra hur djupa de påförda massorna var. Provgroparna visade att det inom hela ytan fanns påförda massor med ett djup från 1 meter

Figur 18. Ett kraftigt stenfundament (101) påträffades i områdets centrala del. Foto från öster.

i söder upp till minst 3 meter i norr. I en av provgroparna påträffades en kraftig mur (104). Arbetet avbröts för provtagning av massorna för att undersöka eventuell föroreningsgrad men återupptogs efter ett par dagars uppehåll.

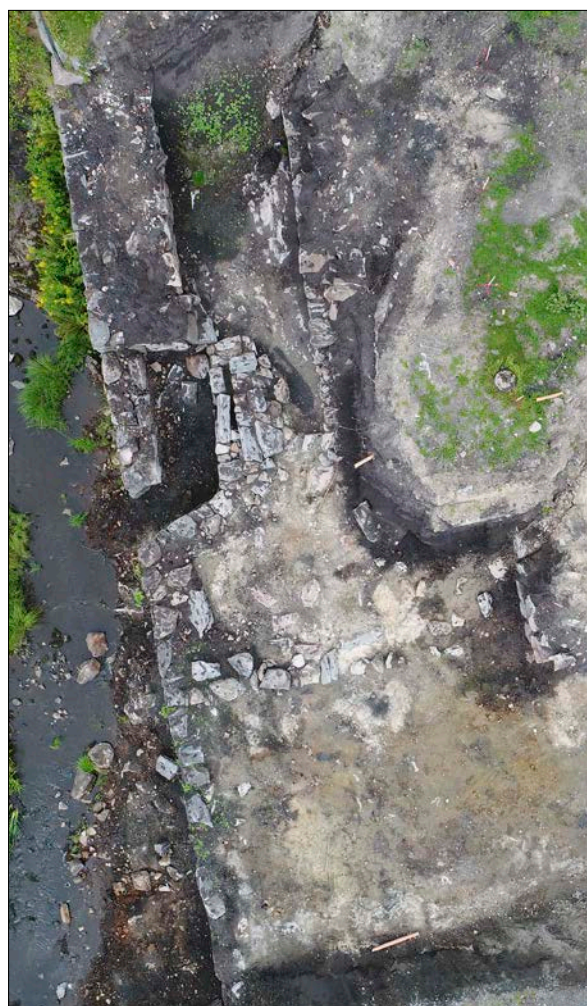
Figur 17. Arbetet inleddes med att ytan banades av. Foto från söder.

Figur 19. Hela kanten utmed ån var stensatt. Vegetation och jord togs bort för att kantens skick skulle kunna avgöras. Foto från väster. Spridningstillstånd från Lantmäteriet med ärendenummer LM2020/026092.

Den stensatta kanten mot ån (113) avbanades i sin helhet (figur 19). I norra delen var den upp mot 3 meter bred och bestod av dubbla stenrader. Denna del verkade höra samman med dammvallens senaste konstruktion. I söder var muren enkelradig och byggd med något mindre stenar än den norra. Mellan de båda murpartierna fanns en öppning. Eftersom muren var i dåligt skick revs den i samband med arbetena på platsen och ersattes med en ny.

Massorna avlägsnades i ett drygt 200 m² stort område närmast ån (figur 20 och 21). I norr närmast dammvallen var massorna drygt 3 meter djupa. Den mur som hade framkommit i provgrop 3 togs fram och visade sig löpa i nord – sydlig riktning och vara 1,70 meter bred, minst 12 meter lång och mellan 1,00 och 1,50 meter hög (figur 22). Den var kallmurad och delvis raserad och en del av stenarna låg nedanför muren i väster. Den östra sidan kunde inte rensas fram eftersom en avloppsanläggning låg ivägen. Muren vilade direkt på berg och de understa stenarna hade säkrats i berget med järndubbar (117). Hur muren förhöll sig till dammvallen i norr kunde inte avgöras eftersom vatten började sippra fram och schaktet inte kunde utvidgas ytterligare. Konstruktionen var en del av grunden till den kvarn som legat på platsen.

Figur 20. Lodfoto över hela den avbanade ytan med påträffade konstruktioner.

Figur 21. Plan över påträffade kontexter. Mot bakgrund av Fastighetskartan (urval markslag), skala 1:250. Översikt med undersökningsområdet och avbanad yta. Mot bakgrund av Fastighetskartan, skala 1:2500.

Figur 22. Grundmuren för kvarnen (104) till vänster och vattenhjulsfundamentet (111) till höger i bild. Foto från nordväst.

Direkt öster om muren framkom ett plant stenfundament (111). Konstruktionen var 6,60x2,55 meter stor och bestod av natursten, spräckta stenar och stora slaggklumpar (figur 23). I ett 1,80x4,00 meter stort parti i västra kanten var konstruktionen vällagd och yttersta delen utgjordes av en ränna (112) med en öppning mot väster (figur 24). Konstruktionen tolkades som fundamentet till vattenhjulet som drevit sågen. På fundamentet fanns ett kompakt lager som innehöll stora mängder fett eller olja och sågspån. Detta utgjorde sannolikt rester av smörjmedel för kvarnhjulet eller själva sågkonstruktionen. Lagret avgav fortfarande en stark kemisk lukt. I sydväst anslöt konstruktionen till den stensatta kanten utmed åfåran invid den öppning som kunnat iakttas innan avbaningen. Detta tyder på att den södra delen av den stensatta kanten (113) tillkommit i samband med att kvarnen byggdes.

Figur 23. Fundamentet för vattenhjulet (111/112). Foto från söder.

Knappt 5 meter söder om vattenhjulsfundamentet påträffades en dubbelradig grundmur av stora naturstenar (114). Denna löpte i öst – västlig riktning och har sannolikt utgjort sågens södra gavel. Ytterligare en mur framkom drygt 4 meter öster om denna (116). Huruvida detta var en del av sågen eller om muren tillhört en annan byggnad är oklart eftersom den inte togs fram i sin helhet. Murpartiet låg under

det stora fundament (101) som iakttogs vid avbaningen men hade inget samband med detta.

Under massorna i området södra del fanns en hårt packad yta av lera, grus och krossad slagg (110) som sannolikt utgjort någon typ av gårdsplan invid sågen/kvarnen.

Figur 24. Öppning mot väster i fundamentet till vattenhjulet (111/112). Foto från väster.

Sågen

Lämningarna som påträffades vid schaktningsarbetet härrörde till största delen från den såg som funnits på platsen. Enligt äldre kartor har den tillkommit senast 1782 men kan mycket väl vara äldre än så.

Den äldsta kända uppgiften om en såg i Sverige är från 1447 och gäller en såg som ägdes av Vadstena kloster och var belägen i Forsvik i nuvarande Karlsborgs kommun. Gustav Vasa som var i behov av virke för skeppsbyggnad och slottsanläggningar tog initiativ till etablering av sågverk i Sverige. Han insåg också att de så kallade kronosågarna kunde ge inkomster till kronan (Karlström & Hellman m.fl. 2019).

Kronosågarna drevs av arrendatorer och levererade främst virke till slottsbyggen och liknande. På gårdar fanns ofta husbehovssågar av enklare slag men ett byalag kunde också samäga en såg och såga för eget behov men också åt andra skogsägare. Det fanns också tullsågar där den som ville såga sitt virke där betalade tull, det vill säga en avgift. Ägaren av sågen betalade i sin tur en avgift till kronan för att få driva sågverket. Alla de tidiga sågarna var vattendrivna (Karlström & Hellman m.fl. 2019). Vilken ägoform

som gällde i Gisslarbo är okänt men sannolikt rörde det sig om någon slags husbehovssåg som också kunde såga åt andra mot en avgift.

De första vattendrivna sågarna var enkla och den vågräta axeln från vattenhjulet var fäst vid en vev och en vevstake som drev sågramen i en upp- och nedgående rörelse. De första sågarna hade bara ett sågblad. Denna typ av såg var i bruk från medeltiden fram till början av 1900-talet. Från 1800-talet och framåt ersattes de enkla sågarna med mer avancerade ramsågar med flera tunna, parallella blad som kunde såga hela stockar på en gång (Karlström & Hellman m.fl. 2019). Vilken typ av såg som fanns i Gisslarbo är omöjligt att veta.

Hur mycket av den ursprungliga sågens konstruktion som ingick i de delar som påträffades i samband med undersökningen kunde inte fastställas. Sannolikt har sågen byggts om ett flertal gånger för att anpassas till verksamhetens omfattning. Troligtvis lades den ned då det nya sågverket anlades cirka 250 meter nedströms vilket bör ha skett kring 1850. Byggnaden redovisas på häradskartan från 1905 och en plankarta från 1916 men vilken funktion den hade då anges inte. Den finns också på ett foto från 1901 (figur 25).

Figur 25. Gisslarbo bruk 1901. Sågbyggnaden är den med det halvmåneformade fönstret direkt till höger om valvbron. Bild från tidskriften Hemmets bildmaterial. Källa: Tekniska Museet, fotograf okänd. T. Bildid: TEKA0125527. Public Domain 1.0.

Figur 26. Så här kan det ha sett ut i sågen vid Gisslarbo. Interiör från vattendriven såg vid Häfla bruk, Finnspång, Östergötland. Sågen vid Häfla lades ned 1924. Källa: Wikimedia Commons, foto Yvonne Larsson. CC BY-SA 4.0.

Hela såggrunden var fylld och övertäckt med rivningsmassor och avfall av relativt modern karaktär. Bland annat hittades kakelugnskakel från minst fem olika kakelugnar, eldfast tegel, stora mängder spik och längst ner i botten, en gymnastiksko som av allt att döma var från 1950-talet. Inget som säkert

kunde dateras till innan år 1900 påträffades förutom delar av kakelugnskaklet som var av en typ som var populär under 1800-talets slut. Sannolikt har sågbyggnaden använts för annan verksamhet in på 1900-talet och sedan fyllts igen med avfall och material från rivna byggnader i området.

AVSLUTNING

Området för Gisslarbo Norra hammare var sedan tidigare registrerat i Kulturmiljöregistret med lämningnummer L2004:6325 men dess utbredning överensstämde inte med hammarens placering enligt de äldre kartorna. Området för hammaren justerades därför och omfattar nu platsen för hammaren och dammvallen. Eftersom det fortfarande finns stående

byggnader på platsen bedöms lämningen som en övrig kulturhistorisk lämning (figur 27 och 28).

Såglämningen registrerades som träindustri med lämningnummer L2020:9764 med beteckningen ”ingen antikvarisk bedömning” eftersom den är undersökt och borttagen.

Lämnings-nr	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning	Anmärkning
L2004:6325	Hammarområde	Övrig kulturhistorisk lämning	Ny utbredning omfattar platsen för hammaren och dammvallen.
L2020:9764	Träindustri	Ingen antikvarisk bedömning	Undersökt och borttagen.

Figur 27. Tabell över nya och ändrade lämningar enligt Kulturmiljöregistret (KMR).

Figur 28. Karta med ny och ändrad lämning enligt Kulturmiljöregistret (KMR). Mot bakgrund av Fastighetskartan, skala 1:1 000.

REFERENSER

Litteratur

BJÖRNÄNGER, O. 1987. *Hedströmmens äldsta hammarsmedjor* ur Västmanlands fornminnesförening och Västmanlands läns museums årsskrift 1987.

KARLSTRÖM, U & HELLSTRÖM, H. 2019. *Malet, sågat och stampat i Västra Götaland. Agrarhistoria i Västra Götaland – en historisk översikt om kvarnar, sågar och andra vind- och vattendrivna agrara småindustrier*. Länsstyrelsen Västra Götalands län. Västra Götalandsregionen, Västarvet.

KVIST, P. 2019. Gisslarbo 1450–1850. I: *Köpingsboken 2019*. Flydda dar.

Kvist, P. manus. *Gisslarbo 1855–1963*.

Otryckta källor

JERNKONTORET

Svenska järn- och stålindustrins historia
<https://www.jernkontoret.se/sv/stalindustrin/stalindustrins-historia/>
Sökdatum: 2020-10-26

SVENSKA AKADEMIENS ORDBOK (SAOB)

www.saob.se
Sökord: Manufaktur
<https://www.saob.se/artikell?seek=manufaktur&pz=1>
Sökdatum: 2020-10-26

WIKIPEDIA

Sökord: Ålkista
<https://sv.wikipedia.org/wiki/%C3%85lkista>
Sökdatum: 2020-10-26

Äldre kartor

Lantmäteristyrelsens arkiv (LMS)

GEOMETRISK AVMÄTNING 1681
Gisslarbo nr 1–3
Malma socken
Västmanlands län
Aktbeteckning: T9:13
Lantmätare: Johan Carlsten

Lantmäterimyndigheternas arkiv (LMM)

KONCEPTKARTA 1652
Gisslarbo 1–3
Kolsva socken
Västmanlands län
Aktbeteckning: 19-kos-17
Lantmätare: Johan Åkesson

DELNING 1766
Östra Kolsva, Krokbyn, Södra Gisslarbo
Kolsva socken
Västmanlands län
Aktbeteckning: 19-kos-74
Lantmätare: Okänd

RÅGÅNGSÅTGÄRD, STORSKIFTE 1782
Gisslarbo 1–3
Kolsva socken
Västmanlands län
Aktbeteckning: 19-kos-87
Lantmätare: Ludvig Horneman

STORSKIFTE 1783
Gisslarbo
Kolsva socken
Västmanlands län
Aktbeteckning: 19-kos-76
Lantmätare: Bengt W. Forselius

ENSKIFTE 1818
Gisslarbo by
Kolsva socken
Västmanlands län
Aktbeteckning: 19-kos-135
Lantmätare: A. U. Pihlstrand

Riksarkivet

GEOMETRISK KARTA 1640-TAL
Gisslarbo
Malma socken, Åkerbo härad
Västmanlands län
Aktbeteckning: T3:96-97
Lantmätare: Johan Åkesson

Övriga kartor

PLANKARTA ÖFVER GISSLARBO BRUK 1916
Privat ägo

ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

Arkeologikonsults projektnr:	3393
Länsstyrelsens dnr:	431-2784-2020
Länsstyrelsens beslutsdatum:	2020-05-14
Uppdragsgivare:	Mälarenergi AB
Uppdragsnummer i KMR:	202000757
Län:	Västmanland
Kommun:	Köping
Socken:	Kolsva
Fastighet:	Vallsta 1:4
Lämning, KMR:	L2004:6325
Typ av undersökning:	Arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning
Undersökningstid i fält:	18–22/6 och 25–30/6 2020
Koordinatsystem:	SWEREF99 TM
Höjdsystem:	RH2000
Projektledare, rapportansvarig:	Åsa Berger
Fältpersonal:	Åsa Berger
Planer och layout:	Ida Söderström
Kvalitetsgranskning:	Johan Blidmo
Fynd:	Inga fynd tillvaratogs

BILAGA 1. KONTEXTTABELL

Kontext- nr	Typ	Längd (m)	Bredd (m)	Höjd (m)	Beskrivning	Anmärkning
101	Stenkonstruktion	3,00	1,20–2,10	1,10	Av 0,50–1,30 m stora stenar, en huggen 0,60–1,80 m stor sten i västra delen. Fyrsidigt, smalare i öster. Löst liggande på fyllnadsmassor.	Relativt sentida.
102	Stenkonstruktion	2,15	0,20	0,10	Betong, i vinkel.	Husgrund
103	Stenkonstruktion	2,00	0,70	0,10	Sträng av betong, murbruk och spräckta stenar.	Husgrund. Ej helt framtagen.
104	Stenkonstruktion	10,80	1,15	1,45	Kallmur av 0,30x0,50–0,80x1,30 m stora kluvna och rundade stenar. Två tydligt lagda skift med lösa stenar ovanpå. Fastsatt i underliggande berg med järndubbar.	Ej framtagen i öster.
108	Stenkonstruktion	3,80	6,50	1,80	Kallmurad av 0,60x0,60–1,00x1,00 m stora huggna stenar.	Fundament till befintlig bro.
110	Lager	5,50	1,25	-	Kompakt grus, lera och krossad slagg. Flammigt.	Gårdsplan
111	Stenkonstruktion	6,60	2,55	0,95	Kallmurad plattform av 0,35x0,80 till 0,40x1,25 m stora stenar. Plan yta. I västra delen en ränna med öppning mot ån (112). Sammanbyggd med till 113 i väster.	Fundament för vattenhjul
112	Stenkonstruktion	3,00	0,30	0,40	Kallmurad ränna i konstruktion 111. Under översta skiftet fanns en 0,25x0,35 m stor öppning mot väster.	-
113	Stenkonstruktion	27,60	0,90–2,85	1,50–3,25	Kallmur av 0,50x0,50 till 0,60x1,30 m stora kluvna stenar, ställvis borrhål. I norra delen dubbelradig och hög, i södra delen enkelradig och låg. Öppning vid vattenhjulsfundamentet.	-
114	Stenkonstruktion	6,20	1,25	0,40	Dubbelradig grundmur av 0,45x0,45 till 0,60x1,40 m stora stenar. Glest lagda stenar i öster kan möjligen höra till.	-
116	Stenkonstruktion	4,00	1,45	1,30	Kallmurad av 0,50x0,50 till 0,60x1,00 m stora kluvna stenar.	Ej helt framtagen mot norr och öster. Oklar utbredning.
117	Järndubbar	-	-	-	Dubbar som fäste 104 i underliggande berg.	-

BILAGA 2. PROVGROPAR

Provgrop nr	Storlek (m)	Djup (m)	Beskrivning	Kontext i provgrop
1	1,85x3,50	1,3	1,00 m grus, kol, tegel, slagg. Därunder en hårt packad yta av grus och krossad slagg, ca 0,20 m djup, därunder naturlig lera.	-
2	1,85x3,95	1,6	1,30 m grus, kol, tegel, slagg. Därunder en hårt packad yta av grus och krossad slagg, ca 0,20 m djup, därunder naturlig lera.	-
3	4,50x5,00	2,1	Hela gropen fylld med sotig jord, kol, tegel, slagg, järnskrot. Ej grävd i botten. I östra kanten påträffades en mur av stora stenar som antas vara den gamla sågen/kvarnen.	104
4	2,00x4,00	1,8	1,50 m grus, kol, tegel, slagg. Därunder en hårt packad yta av grus och krossad slagg, ca 0,20 m djup, därunder naturlig lera. I norra kanten påträffades en rad med lagda stenar som verkade ha grävts ned i den hårdpackade ytan med grus och slagg. Stenraden låg vinkelrätt mot den stensatta åkanten.	114

Rapporter från Arkeologikonsult 2020:3393